

NÉMETH KRISZTINA

A TEREPMUNKA ÉS A KUTATÓI POZÍCIÓ REFLEKTÁLÁSA MINT AZ ÉRTELMEZÉS REJTETT ERŐFORRÁSA

A terepmunka reflektálása

Társadalomtudományi közhely, hogy nem létezik „objektív”, avagy semleges megismerési pozíció. Az adatgyűjtés mindenképp hatással van a vizsgált közösségre és az interjúalanyokra, csakúgy, mint a kutatóra. A kutatói jelenléttel nap mint nap előállított helyzetek sokféleképpen befolyásolják a tudományos megismerés folyamatát.

A kutatás nehézségei, személyes és szakmai kihívásai azonban gyakorta kimaradnak még a terepközeleli leírásokból is.¹ A reflexív műfajok ugyanis sajátos „kétélű fegyvernek” számítanak. Ennek legfőbb oka az, hogy a szubjektivitás a tudományos leírásban sokszor egyszerűen terepi „balfogásnak”, zavarodottságnak (*fieldwork troubles*) tűnhet, miként a jelenlétből fakadó benyomások, érzelmek is voltaképpen valamilyen megoldandó, eliminálható problémaként vetődhetnek fel (Fleetwood 2009). „A megfigyelő szubjektivitásának beemelése megkérdőjelezi az objektivitás követelményeit, amelyek a terepmunka még szisztematikusabb kivitelezésére irányulnak. Bizonyos értelemben ez gyengíti a tudományos tekintélyünket” (uo.:30). A kutató és a kutatás „tárgya” közötti viszony problematizálása az esetek többségében gondos mérlegelés után válik nyilvánossá (ha egyáltalán megjelenik az írásműben).²

A személyes élmények és megfigyelések ugyanakkor azt tudatosítják, hogy a terepen gyűjtött „adatok” voltaképpen szituációba ágyazott tudások, amelyek értelmezéséhez a körülményeket, a személyes és társas kontextust is ismerni kell. A terepi jelenlét értel-

¹ Jóllehet a szociografikus és antropológiai irodalom klasszikusai magától értetődőnek veszik a jelenléttel és érintettséggel járó mozzanatok taglalását és értelmezését munkáikban (pl. Willis 2000, Whyte 1999, Geertz 1994).

² Závada Pál családtörténeti dokumentumokat feldolgozó szociográfiájának megjelenésekor a közelség és a távolságtartás, a szubjektivitás és az objektivitás dilemmája hangsúlyosan vetődött fel. „A könyv kiadását követően egy újságban megjelent interjúban bevallottam, hogy a történet Rólnik családja voltaképpen az apám és az ő szülei, s ezt a költött családnevet (Rólnik szlovákul parasztot jelent) – az általánosítás szándékán túl – azért választottam, mert nehéz lett volna saját, apáméval, nagyapáméval megegyező nevetem annyiszor leírni a családi és hivatali históriák dokumentálásakor, s egy kicsit féltem, hogy az olvasó nem tart elég objektívnek, ha tudja, hogy rólunk van szó. Később (...) úgy döntöttem, hogy a könyv egészében visszaállítom az eredeti családneveket, remélve, hogy az írás hitele nem azon áll vagy bukik, hogy szereplői a szerző családnevét viselik-e vagy mást” (Závada 2006: 8–9).

mezésére alapvetően két műfaj kínálkozik: a (módszertani) reflexió és az önetnográfia (Feischmidt 2007).

A kvalitatív kutatások módszertani sokszínűsége, „iteratív” értelemkeresése, valamint a nézőpontváltásokban alakuló interpretáció önmagában is ösztönzi ezeket. A kutatás folyamatát végigkísérő belső bizonytalanságok, feszültségek éppen azt jelzik, hogy a kvalitatív kutatás azzal, hogy a megismerő pozícióját éppúgy bevonja a vizsgálódás horizontjába, mint a kutatás tárgyát, megsokszorozza a problematizálható jelenségek és a lehetséges válaszok körét. Következésképpen „a kvalitatív kutatások esetében nem beszélhetünk kész, bármire alkalmazható eljárások sorozatáról. A kvalitatív kutatások inkább hasonlítanak a barkácsoláshoz, mintsem valamiféle előre gyártott bútorok összeállításához” (Bodor 2013: 13). A személyesség a terepmunkára adott szisztematikus reflexión keresztül nem gyengíti a megismerői pozíció objektivitását, hanem éppen ellenkezőleg, a nézőpontváltásokon és az önreflexivitáson keresztül elmélyítheti azt.³

Kutatásunk módszere a szociológiai terepmunka volt, ami hosszában és mélységében⁴ is elmarad a klasszikus (antropológiai) állomásozó terepmunkáétól, és leginkább a közösségkutatás áramába illeszkedik. A terepmunkák során helyi mikrovilágokat (egy-egy szegénynek bélyegzett utcát, külvárosi telepet vagy tanyát) igyekeztünk feltárni úgy, hogy a lokálisan érvényes etnikai és szociális tagozódást a családok megélhetési stratégiáiban, helyi integráltságában és a diskurzusok szintjén (a megkülönböztetés és a kizárás retorikájában) is vizsgáltuk (lásd Fehér–Virág 2014). A terepmunka során a megfigyelés és az interjúzás kevert módszerei mellett csoportos beszélgetések is készültek.

A terepmunkát minden esetben egy feltáró-előkészítő kiszállással kezdtük. Első lépésben a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplők véleményén és a városról alkotott mentális térképén keresztül próbáltuk megragadni a helyi diskurzusokban a „szegények lakóhelyeként” számon tartott szomszédságokat. Ezt követően egy hosszabb terepmunkát végeztünk a kiválasztott utcában (telepen, városrészen), amely során többnyire családi interjúkat készítettünk. Ha feldolgozásuk felvetett valamilyen új szempontot, akkor ezekre a terepmunkát lezáró kiegészítő interjúkkal kerestünk választ. Az előre megbeszélte terepfelosztás ellenére a kutatócsoport tagjai igyekeztek minél több terepen jelen lenni, de a fókuszált adatgyűjtés miatt minden terepnek külön „felelőse” volt, aki mellett, hogy közben tartotta az adatgyűjtés menetét, az adott lokalitás történetében, társadalmi viszonyaiban is mélyebb ismereteket szerzett.

³ Habermas (1994) a társadalomtudományok és a természettudományok állítólagos módszertani dualizmusát megkérdőjelezve kifejti, hogy, a társadalomtudományok csakis a tekintetben vannak sajátos helyzetben a természettudományokhoz képest, hogy bizonyos problémák – például a megfigyelő és „a megfigyelt” viszonya, illetve a megfigyelés, az adat leírásához használt nyelv és a köznyelv kapcsolata – módszertani gondként tudatosulnak, és így reflexió tárgyává válhatnak.

⁴ Miként Bakó Boglárka leszögezi: „Tehát a kulturális antropológia módszertanából nézve, bármely terepen pár napos, néhány hetes terepmunkát végezni értelmetlen, hiszen így soha nem lesz a kutatónak olyan szempontú rálátása a közösségre, mint helyben tartózkodással” (Bakó 2004: 388). Terepmunkáink során erre az alapvető különbségre mindig igyekeztünk reflektálni, azaz tudatosítani, hogy adatainkból és benyomásainkból különféle „metszeteket” látunk, és rálátásunk (a legtöbbször) nélkülözi az időbeli dinamikát.

A megfigyeléseket és tapasztalatokat ideális esetben rögtön az interjú után gyorsan lejegyeztük magunknak egy félreeső helyen. Emellett a nap végén a kutatócsoport tagjai közös terepnaplót írtak, és megosztották a tapasztalatokat. A csoportos terepnaplóírás célja a napi tapasztalatok megosztása mellett a benyomásszerűen megmaradt képek, hangulatok rögzítése volt, de önreflexív részletei (a kapcsolatfelvétel, a bejutás körülményei, az interjúk „sikerültségének” szubjektív megítélése) is fontossá váltak a későbbi értelmezéskor, mivel a feljegyzések lehetőséget adnak arra, hogy a kutatás későbbi szakaszában az egyébként elhalványuló problémákat, kérdéseket, benyomásokat utólag is reflexió tárgyává tegyünk.

Az adatgyűjtés körülményei, azaz a szomszédságok életébe való beavatkozás reflektálása és a kutatónak tulajdonított pozíció megértése egyfelől az adatok „érvényességét” árnyalja, másfelől az értelmezés horizontját is tágíthatja. A terepen való mozgás mikéntje végső soron a vizsgált közösségek társadalmi és szociális integráltságára is utal, és ezért ebben a dimenzióban esélyt ad terepek közötti összehasonlításra is, amit a lokálisan érvényes tagozódások és a helyileg lehorgonyzott – következésképpen elkerülhetetlenül relatív jelentésű fogalmak (pl. szegény) – egyébként megnehezítenek.

A terepmunkák lezárása után egy csoportos szakmai interjú is készült, ami a tapasztalatok fókuszált felidézése mellett a közös értelmezési keret kialakítását is segítette. A tanulmányban a „behúzott”, illetve a főszövegben dőlt betűvel szedett idézetek e beszélgetés kiragadott részletei.⁵

Az alábbiakban a terepmunkáink során felvetődött kérdésekre, bizonytalanságokra és élményekre támaszkodva bontjuk ki e sajátos szituációhoz kötött tudások keletkezésének néhány aspektusát, azt remélve, hogy az egyes terepek leírásakor ezek az értelmezés rejtett (eleddig nem mozgósított) erőforrásaivá válnak.

A kutatói szerepek: közelről is távol vagy távolról is közel?

Akár a résztvevő megfigyelésen alapuló állomásozó terepmunkát, akár a közösségkutatás eklektikus módszertanát (Kovács 2007), akár az interjúkészítés módszereit tesszük reflexió tárgyává, jószerevel ugyanazokkal a kérdésekkel és dilemmákkal találkozunk: a kutatói pozíció „tartalma” és felelőssége, a kívülállás és a bevonódás feszültségéből adódó etikai és módszertani kihívások, a bizalom megszerzésének kérdése, a helyiek bevonásának, valamint a terepi eredmények visszacsatolásának (publikálásának) dilemmái.

Az alábbiakban a terep és a kutató viszonyának két lehetséges változatát tekintjük át azért, hogy ezen keresztül a saját kutatói jelenlétünkre és a terephez fűződő viszonyunkra reflektáljunk. Bár tisztában vagyunk azzal, hogy e két végpontként értelmezett kutatói attitűd nem zárja ki kölcsönösen egymást, hanem a gyakorlatban inkább különféle situációt

⁵ Köszönöm munkatársaimnak, Fehér Katalinnak, Héderné Berta Edinának, Váradi Monika Máriaának, Vida Anikónak, Vidra Zsuzsának, Vigvári Andrásnak és Virág Tündének, hogy kutatási élményeket, tapasztalataikat megosztották velem, és megjegyzéseikkel, ötleteikkel is segítették a szöveg megírását.

ókra adott reakcióként értelmezhetők, amelyek mellett másfajta kutatói szerepek is elképzelhetők. A felvetett kérdéseket következőképpen hangsúlyozottan dilemmáknak látjuk, azaz különféle módszertani zsánerű kutatások és kutatói személyiségek eltérő válaszokat kínálhatnak ezekre.

Goffman (2013) az állomásozó terepmunkára érkező kutató pozícióját némi malíciával a rendőrspicli ténykedéséhez hasonlítja. A párhuzam alapja az, hogy csak e két „szakma” művelői végeznek résztvevő megfigyelést, ami természetesen nemcsak az explicit, intencionált tartalmakra, hanem a szándékolatlan jelzésekre is kiterjed. Ebben a paradigmában a személyes kapcsolatok kezelésére a mindenre (és mindenkire) nyitott, de nem túl barátságos fellépés tekinthető ideálisnak, vagyis a terepmunkát egy távolságtartó, mondhatni rejtőzködő pozícióból végzi a kutató. Goffman zárt szakmai körben elhangzott előadásának szövegei is azt sugallják, hogy a kutató magányos harcos a terepen: „bekerül” oda és „kiaknázza” azt (uo.: 55–58). Mindez azt jelenti, hogy a kutatott közösség nem avatódik be a kutatás kérdéseibe, és nem sokat sejt annak (tudományos, társadalmi) „hasznáról”. Következőképpen a terepre való bekerülés alapfeltétele, hogy a kutatónak legyen egy jó, azaz a közösség számára hihető története arról, hogy miért és hogyan került oda. „Fel kell készülnünk arra, hogy az emberek kérdezősködni fognak, ezért ki kell találni egy történetet, ami kitart akkor is, ha tényekkel szembesítik” (uo.: 55). A terepen való mozgáshoz és az adatgyűjtéshez az inkognitóban lévő kutatónak olyan funkciót kell találnia, ami a hétköznapi emberek számára is értelmes tevékenységnek tűnhet. „Mindezek után önkéntes igavonóvá kell válni. Ezekben a kis csoportokban buta kis dolgokban kell nagyon jónak lenni, ahhoz hogy vigyük valamire, például evezésben, vagy üzletelésben vagy valami hasonlóban” (uo.: 57). A taktikázás és rejtőzködés technikai aktiválódnak a „csúsztatott jegyzetelés trükkjének” (uo.: 58) bevetésekor is. Az elővigyázatos kutató ugyanis nem a releváns történések közben, hanem előtte vagy utána jegyzetel, így a közösség tagjai sohasem tudhatják pontosan, hogy melyik mozzanat keltette fel az érdeklődését.

A mélyinterjú technikák használatakor Solt (1998) ugyancsak hasonló stratégiát ajánl, jöllehet ez az attitűd nem „őszintétlenséget” (uo.: 36) körvonalaz. A tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy a kutatási kérdésbe történő teljes vagy részleges beavatás sokszor lehetetlen (mivel a minket érdeklődő kérdés direkt módon feltehetően vagy megválaszolhatatlan), miközben az alapvető és egyenes informálás is elengedhetetlen. A kutatás összefüggéseinek mélyebb ismertetésével azonban azt kockáztatnánk, hogy valamiképp „előhangoljuk” az interjúalanyokat, és az öntudatlan megfelelési kényszerük miatt akaratlanul is sugalmazott válaszokat és viselkedést hívnánk elő. „Borotvaélen táncolunk – figyelmeztet Solt –: minden beszélőből könnyen ki lehet csikarni azt, amit hallani akarunk” (uo.: 32).

Ezt a többé-kevésbé általánosan elfogadott módszertani irányt a feminista és posztstrukturalista kritika több ponton is megkérdőjelezi (Fleetwood 2009, Kovács 2007). A módszertani írások újabb árama újradefiniálja a kutató és a kutatás „tárgyának” (azaz az érintettekhez és magához a kutatáshoz való) viszonyát azzal, hogy a helyzetekben eleve benne rejlő hatalmi mozzanatokra (nyelv, tudás- és információtöbblet, intézményi pozíció, egyoldalú viszony) és az etikai dilemmákra irányítja a figyelmet. A kognitív empátiával

körvonalazott, távolságtartó kutatói szerep helyett az érzelmi bevonódás, a kölcsönösség és az egyenrangúság kerül előtérbe⁶ (Fleetwood 2009).

A két megközelítési mód különbségei a kutató szerepét és terepi mozgását is újraértelmezik, csakúgy, mint a személyiséggel való munkát. Míg Goffman a terepmunka eszközének tekinti a személyiség alárendelődését a terepnek, az újabb kutatási irányvonalban a kutató személyisége, érintettsége és érzelmei is konstitutív szerephez jutnak mind a kutatás, mind az értelmezés folyamatában (Fleetwood 2009; Hubbard–Backett–Milburn–Kemmer 2001). A kutatás céljai között megjelenik a „megszerzett” tudás visszacsatolása és az, hogy az érintetteknek vagy a saját érdekeik artikulálására képteleneknek is hangot kell adni (*empowerment*).

Jöllehet a távolságtartó attitűd egyáltalán nem zárja ki azt, hogy a kutató saját (tudományos) narratívája hangot adjon a marginalizált csoportoknak, a személyes bevonódás és az egyenrangúság alapvető különbséget jelent. „Az antropológia új meglátásai a kutatottak erősebb bevonását sürgetik mind a kutatás céljainak megfogalmazásába, mind a róluk alkotott – akár a kutató értelmezésével ellentétes – kép kialakításába” (Muijzenberg, idézi Crow 2013: 275). A „kollaboratív etnográfia” (Lassiter, idézi Crow 2013: 275–276) keretei között a kutató a kutatott közösséggel együtt állít elő egy mindkét fél részéről érvényesnek tekintett narratívát. Bár ez kétségtől segít megelőzni olyan etikai dilemmákat, mint a publikálást és az anonimizálást övező kételyek vagy a kutatói szerep és a felelősség tisztázása, a kutató és a terep közötti hierarchikus viszony megkérdőjelezésével végső soron a tudományos tudás és a laikus tudás egymáshoz képesti pozícióját is újraértelmezi. A kutatás célja többé nem csupán a kutató tudományos karrierjének keretei közé illeszkedik (Crow 2013): a tisztán tudományos megismerési érdek egy beavatkozó jellegű, emancipatorikus megismerési érdek (Habermas 2005) felé tolódik el.

A kutatói pozíciók különbsége a kutatás legapróbb mozzanatait is befolyásolja. Míg a klasszikus módszerekkel az interjú készítője háttérbe vonul, és a sugalmazás elkerüléséért várja a prekoncepcióktól mentes „tisztá”⁷ válaszokat, addig a kutatás hatalmi aspektusaira reflektáló megközelítések az interjúalanyokkal kiépített egyenrangú viszonyt, a kölcsönös megnyílást vagy éppen az érzelmi bevonódást tartják fontosabbnak, ezért a szigorúan rögzített interjú szerepek és kérdezői technika a beszélgetés irányába tolódik el.

A klasszikus interjúhelyzetben a felek elsősorban a kutatás céljait és kérdéseit érintő beavatottság, a kölcsönös megnyílás és a szerepek tekintetében egyenlőtlenek. Miközben

⁶ Erre a „kutatási” módszertanra, illetve aktivista szemléletre hazai példát is találunk a Város Mindenkié csoport tevékenységében, főként Udvarhelyi Éva Tessza munkáiban (Udvarhelyi 2010, 2011).

⁷ Miközben sokféle interjúzási technika használatos, általában véve mindegyikben közös elem, hogy a szigorú, a befolyásolást és sugalmazást kerülő kérdezői szabályok szerint, az interjúhelyzetbeli szerepek rögzítésével készül. Az aktív interjúzás egyfelől a kérdező semleges pozícióját, másfelől a „válaszok passzív tartályának” (Holstein–Gurbrium 2013: 121) tekintett interjúalany prekoncepcióját kérdőjelezi meg azzal, hogy kölcsönös „feltárulkozásra” ösztönöz és az alakuló narratívához különféle nézőpontokat nyújtó, aktívan orientáló kérdezői technikát alkalmaz. A beavatkozás és a kölcsönösség hangsúlyozása arra hívja fel a figyelmet, hogy az interjú alatt a válaszadó és az interjú készítője kérdezői technikától függetlenül *elkerülhetetlenül közösen*, egymásra és a helyzetre reflektálva hozták létre a jelentéseket (uo.).

a „klasszikus” módszertan semleges, de nyitott attitűdöt irányoz elő, bizonyos érzékeny helyzetekben, nehezen megközelíthető vagy stigmatizált csoportok esetében éppen az interjú készítőjének csoporttagsága vagy szerepazonosulása (azaz kvázi beavatottsága) lehet a bizalom kiépítésének záloga.

A kutatásban való részvétel érdekei és érzetei – „haszon”, visszacsatolás, segítségvárás

Az érintettek bevonásának és az előhangolás elkerülésének dilemmája között egyensúlyozva megkerülhetetlennek éreztük az alapvető tájékoztatást. A szegénység és a kirekesztettség lokális jelentéseire fókuszáló kutatási kérdést elsőként a helyi intézmények munkatársainak tettük fel (Hol laknak a 'szegények?'), majd a térben megjelölt „szegénység-csomópontokban” készítettünk családi interjúkat. A családok felkeresésekor a kutatási kérdést igyekeztünk semlegesen megfogalmazni, elkerülve, hogy rögtön a bevezető szövegben két potenciálisan stigmatizáló tartalommal – a szegénységgel és az etnicitással – orientáljuk (vagy esetleg megbántuk) a helybelieket. Az eredeti kutatási kérdésünket ezért a helyiek helyzetének megismerésére fordítottuk le, mivel fontosnak éreztük azt, hogy a kutatás célja értelmesnek tűnjön a szemükben, és a későbbiekben alkalmas legyen a „megszelídítésükre” (Solt 1998: 35).

A terepeken azonban „a fordítás” ellenére is távolinak tűnt a kutatási kérdés, mint ahogy maga a kutatás ténye is elég súlytalannak látszott. Mindenekelőtt azért, mert a tudományos megismerést – noha sokféle értékrend és érzékenység fémjelvezheti – nem a közvetlen beavatkozás igénye legitimálja. A megismerés önmagában (közvetlenül és rövid távon) nem javít az egyes családok helyzetén, így a kutatásban való részvételt még véletlenül sem kapcsoltuk valamilyen közvetlen beavatkozó szándékhoz. Tudatosan és következetesen kerültük a Goffman által javasolt „mese” bevetését, azaz a megtévesztést és a konfabulálást. A terepen mindvégig kutatóként voltunk jelen; ezt a szerepet próbáltuk meg a helyiek számára értelmessé és elfogadhatóvá tenni. Ezért külön kérdés, hogy miféle érdekek vagy érzelmek miatt tűnhetett a helyiek számára „hasznosnak” (de legalábbis elfogadhatónak) a kutatásban való részvétel.

Egészen élesen világítja meg a kutatás etikai aspektusait egy, a kutató által újból felkeresett (*re-studied*) mexikói faluközösség egyik tagjának felszólalása: „Sokan jöttek már ide azért, hogy tanulmányozzanak minket, de közülük senki sem segített rajtunk” (Lewis, idézi: Crow 2013: 273). Ugyancsak komoly dilemmákat vetett fel a kutató és a kutatott közösség viszonya, a kutató megismerési érdeke és a kutatottak „kiszolgáltatottsága”. Durst Judit antropológiai terepmunkája során (Durst 2011a, 2011b) a vizsgált faluközösségben tapasztalt szegénység szinte etikai parancssá tette a segítségnyújtást, ami azonban felborította a szerepeket, és megsértette a közösség egalitárius szemléletét. „Miért jó nekik (a kutatott közösségeknek: a 'megfigyeltéknek') a [kutatói] jelenlét az életükben? Benned, legalábbis a vasárnapi incidens óta élesen merült fel a kérdés: Mit hozol? És mit viszel? Tudást csensz el tőlük, meglesed az életüket, de mit adsz cserébe?” (Durst 2011a: o. n.)

Kormoson nem a családok, hanem az intézményi szereplők kérdeztek rá a régi ismeretségre „hivatkozva”, hogy „mit (azaz milyen projektet) hoztunk”, miközben a felkeresett családok bekapcsolódását a kutatásba sokszor a segítség szándéka vagy a kíváncsiság motiválta. Bár a részvétel érdekeit boncolgatva nem állíthatjuk, hogy a beszélgetéseknek egyáltalán ne lenne haszna a megkérdezettek nézve, tény, hogy ezek a hatások csak később jelentkeznek, és nem feltétlenül tudatosodnak. Az interjúban való részvétel azonban növelheti az interjúalany kompetenciaérzetét, önbecsülését, öntudatosságát, és lehetőséget nyújthat arra, hogy hatalom nélkülüként (romaként, szegényként, nőként) is hangot adjon véleményének (Hubbard–Backett–Milburn–Kemmer 2001). A mélyinterjú (narratív, élet-történeti) technikák a katarzis élményén keresztül akár „terápiás hatással” (Vajda 2006) is lehetnek a nehéz élethelyzetben levő vagy traumatizált interjúalanyokra, miközben a magukról való mesélés növeli az önismeretüket (Hubbard et al. 2001). A hatások összetettségére utalnak azok az esetek, amikor a pusztákon néhány tanultabb vagy helyi szinten befolyásosabb interjúalany megpróbálta visszakérni az átiratokat, egyfelől a „jól sikerült” (ezért személyes revelációval bíró) interjúk után, másfelől az elhangzottak „ellenőrzése” miatt.

Gehénpusztán a pusztai milió zártsága, az életfeltételek és a közösségi elvárások „keménysége” teljesen átkeretezett egy interjúhelyzetet. A helyzet bizalmassága és az idegen, hamarosan távozó kutatók „veszélytelensége” lehetővé tette, hogy a kifelé mutatott helyzet állás kényszerébe beleroppanó férfi őszintén beszéljen a problémáiról. Ugyanakkor ez az elemi igény az interjúhelyzetet is megváltoztatta, hiszen a beszélgetés terápiás funkciója került előtérbe, miközben a kutatók tudták, hogy ennek az elvárásnak – szerepük és átutazó pozíciójuk miatt – nem tudnak megfelelni. Az interjú két készítője azonban szerencsére részben eltérő szakmai közegekből és különböző tapasztalattal felvértezve érkezett: egyikük szociális munkás múltja miatt könnyebben kezelte a (krízis)helyzetet: egyrészt igyekezett távolságot tartani a „klienstől” és tudatosítani a segítségnyújtás korlátait, másfelől nemcsak szavakkal (és a történet végighallgatásával) fejezte ki együttérzését, hanem néhány, a szociális-segítségnyújtó intézményekre vonatkozó gyakorlati tanáccsal is.

Fontos azonban leszögezni, hogy az interjúzás pozitív hatásai utólagosak és esetlegesek, ezért a terepmunka laikus értelmezése (és a benne való részvétel érdeke!) konstitutív jelentőségű a terepre való bejutásnál főként ott, ahol a közösségek zártak, valamint a szerepviszonyok szűkre szabottak és szabályozottak. Tapasztalataink szerint sokszor még a kutatásba aktívan bevonódó családok előtt sem volt egészen világos a jövetelünk célja. Az egyik közösségben rájöttünk, hogy felbukkanásunk okát a helyiek a tájékoztatás ellenére is csak találgatják egymás között. Egyikük felvetésére, miszerint „van itt két csaj”, rögtön visszakérdezett a szomszéd: „És mit csinálnak itt?” – „Nem tudom, csak úgy sétálgatnak” – hangzott a válasz.

A hosszabb és mélyebb terepmunkához általában a kutatói szerep árnyalására van szükség. A kutatócsoport tagjai ilyenkor az érdeklődők előtt felvázolták a kutatás célját vagy néhány aspektusát, de a „laikus beavatás” mellett bizonyos esetekben maga a kutatói pozíció is átértelmeződött. Az egyik munkatársunk Gehénpusztán kutatva napszámosként is dolgozott. Ezzel a lokalitásban értelmesnek tekintett tevékenységgel nemcsak a közösségi pozícióját erősítette meg, hanem a résztvevő megfigyelés olyan többletinformációkat is feltárt, amelyek egy beszélgetés közben nem feltétlenül kerültek volna elő. A munkavál-

lalással ösztönösen reflektált a kutatói pozíció összetettségére (a terepen kiszolgáltatott, de egyébként társadalmilag kedvezőbb helyzetére), mivel a megkeresett összeggel azt a családot segítette, amelyik önzetlenül befogadta.

A terepválasztás tényének már önmagában is lehet egyfajta empowerment hatása azzal, ha a kutatók tudatosan olyan stigmatizált, társadalmilag kizáródó⁸ terepet választanak, ahol gyakorlatilag nincs többségi (társadalmi/intézményi) jelenlét. A terepmunka ténye azonban már önmagában jelzi, hogy „oda” be lehet menni, és érdemes is bemenni. A kutatás oka mégis a lokalitásban megmutatkozó hiányosságok (közszolgáltatások elérhetősége, közösségi integráltság hiánya) feltárása, azaz a társadalmi kirekesztettség „mérése” volt. A kutatók jelenléte tehát a problémák láthatóvá tételével, tudatosításával kapcsolódott össze. Ez a szerep pedig kétértelművé tette a kutató helyzetét, mivel az végső soron „gyanús” is.

„Mert [a helybeliek] tudják, hogy a 'szegénység' és a 'cigányság', vagyis a negatív dolgok miatt kerülnek ők a képbe, és ezzel végig meg kellett küzdeni. Egyébként is negatív az önképe a városnak [Ivándombnak], a városlakóknak is negatív saját magukról, és még jönnek ezek az emberek [a kutatók].”

Intézményi szerep és a kutatónak tulajdonított szerep

A szegény vagy kizáródó terepeken mozgó kutató intézményi pozícióját és társadalmi beágyazottságát a kutatói szerephez társított implicit feltételezések is alakítják. Miközben a tudományos intézményrendszerhez való kötődés jól keretezte az intézményi szereplőkkel készített interjúkat, a kutatócsoport tagjai néha úgy érezték, hogy ez a semlegesnek vélt pozíció sem feltétlenül kedvez a helyi intézményi viszonyok feltérképezésének. Ezekben a helyzetekben ugyanis nehezen rekonstruálható, hogy mi alakítja a kutatóról szerzett benyomásokat: a tulajdonított intézményi szerep (a tudományos autoritás vagy a semlegesség), a kutatási kérdésből és a beszédmódból kihámozható feltételezett politikai hovatartozás vagy az a gyanú, hogy a terepeken tapasztalt problémákhoz a kutatót szakmai és személyes viszony is fűzi.

„Ilyen korábban soha meg sem fordult az ember fejében, hogy jó-e az, hogy én szociológus vagyok, hogy én az MTA-tól vagyok, hogy szegénységet kutatok, és ettől én egy csomószor feszengtem.”

Ezzel szemben ez a komplex szereptulajdonítás „mindössze” valamiféle tudományos tekintéllyel felruházott „UFÓ” benyomását keltette a családi interjúknál.

⁸ A kizáródó kifejezést a társadalmi kirekesztettség megvilágítására használom; ezzel annak folyamatjellegét és társadalmi kölcsönhatásait szeretném érzékeltetni.

A terepmunkák előkészítését a helyi intézményi szereplőkkel készített interjúk alapján kezdtük el. Arra is volt példa, hogy munkánkat egy közösségileg és intézményileg is beágyazott „kulcs-adatközlő” segítette, következésképpen a közösség tagjai előzőleg láthatnak minket intézményi szereplőkkel együtt, sőt az is megesett, hogy az interjúk helyszínére együtt érkeztünk, vagy éppen a helyi ismertségekre és a kulcs-adatközlőre hivatkozva jutottunk be a családokhoz. Bár Goffman hangsúlyozza, hogy a terepmunkát alulról kell elkezdni, mivel „ha meglátják, hogy bármiféle formális vagy informális párbeszédet folytatunk egy fölérendelt csoport valamely tagjával, halottak vagyunk az alárendelt csoport tekintetében” (Goffman 2013: 58), az intézményi beágyazottságunk általában inkább segítette a terepen való mozgást – bár a szereptévesztések és -zavarok mindvégig jelen voltak. Akadtak olyan (sokszor önjelölt) „segítők” is, akik kevésbé voltak beágyazva a helyi közösségekbe, és jelenlétük vagy az interjú kontrollálására irányuló igyekezetük csak rontott a helyzeten.

Feltehetően az állomásozó terepmunkáétól eltérő módszertan okozta azt, hogy a terepekre való visszalátogatások⁹ alkalmával inkább előnyt jelentett a részleges (helyi) intézményi beágyazottságunk. Az alapvető helyismeret mellett így könnyebb volt újra felvenni a kapcsolatot a helyiekkel, akiknek esetenként imponált a helyi viszonyokban tájékozott, „bennfentes” kutató. A megszokás vagy éppen a korábban, más kutatócsoportokkal szerzett tapasztalat ugyancsak megkönnyítette a munkát: Ivándombon és Nádason a helyi családok számára a kutató már „ismert természeti képződmény” volt, miközben Gehénpusztán két napig kiségházi térítőknak nézték a helyiek a kutatókat, gondolván, hogy más céllal nemigen vetődik oda idegen. Mindez közvetetten a társadalmi kirekesztettség mértékére utal: a legnagyobb feltűnés és találgatás ott kísérte megjelenésünket, ahová nem (vagy csak jó okkal) téved be idegen:

„Szerintem az is [gond] volt a pusztán, (...) hogy nem lehetett azzal a naivitással odamenni, hogy csókolom, nagyon érdekel, hogy éltek itt régen, mert mindenkinek olyan traumatikus az élete... Vagy úgy érezte valaki, hogy »nincs« élettörténete, vagy úgy, hogy ez nem olyan érdekes. Szóval nem lehetett ezekkel a panelekkel [odamenni], amikkel lehetett boldogulni máshol.”

Különösen jól kamatoztatható bizalmi tőkének bizonyult Ivándombon a korábban a kutatási terepen segítőként dolgozó helybeli kutatók szociális munkás múltja és munkakapcsolatai, mivel a régebbi ismeretségek és emlékek a szomszédság tagjaiban nem a fegyelmező, hanem a megbízható segítő képét hívták elő. Ez rámutat arra, hogy az interjúalanyok helyzetérzékelésében akkor döntő fontosságúak az intézményi kötődéssel járó hatalmi aspektusok, ha az interjúhelyzetet nem színezi a személyes ismeretség.

⁹ A régebbi kutatási terepekre való visszalátogatás veszélyeit leginkább a közösségről írottak kritikai éle, valamint a célok és a szerepek kölcsönös félreértése okozza. További etikai problémákat okoz az, hogy miközben meglehetősen nehéz olyan kutatói szerepet és narratívát felépíteni, ami egyszerre hihető és a közösség számára értelmes, de nem sugalmazó, a terepmunka eredményeinek publikálása ugyancsak sok nehézséget okoz főleg az anonimitás gyakorlati megvalósítása terén (Crow 2013).

A legtöbb esetben a tulajdonított szerepek határozták meg azt az intézményi „zsánert”, ami a helyiek fejében a megjelenéssükor hirtelen összeállt. Ezt tovább árnyalta a kutató személye, aki az elővigyázatosságok ellenére (pl. státuszjelzők mellőzése, nyitottság) sem volt (nem lehetett) soha semleges.

A leginkább elzárt kutatási terepeken az intézményi és a nemi szerepek együttesen alakították a kutatóknak tulajdonított pozíciót. Itt egészen expliciten megfogalmazódott, hogy ha két idegen nő felbukkan a telepen, akkor azok védőnők vagy családgondozók, és fogadtatásukra rányomja a bélyegét a feltételezés, hogy „el akarják vinni a gyereket”. Az ösztönös reagálási módok utólagos értelmezése kirajzolja a gettó zárt kommunikációs hálózatát, ahol a többségi társadalommal folytatott kommunikáció jellegzetessége az egyirányú, szabályozott intézményi kapcsolatfelvétel, aminek következményei, esetleges kontrollálhatatlansága valódi kockázatot jelent ezeknek a családoknak. A kutatás során azt tapasztaljuk, hogy a helyi intézményi szereplők „fegyelmző” technikájának esetenként része „a blöffölés” (azaz valóra nem váltott fenyegetés), de a viszonylag jobb helyzetű, társadalmilag integrált terepeken is volt arra példa, hogy a fenyegetéseket tettekre váltották, például a gyerekvédelem eljárást kezdeményezett.

Amikor betoppantunk egy többgyerekes, nehéz helyzetben élő család udvarába, a gyerekek bekiabáltak házba, hogy „megjöttek a Veráék” [a védőnők]. A reakcióból egyszerre látszik az idegenek érkezésére irányuló figyelmeztetés (egszersmind meglepetés), valamint az az implicit feltételezés, hogy ennek a közösségből kizárt családnak más hasonló státuszú vendége nem nagyon lehet. A gyermeki elszólás az idegeneknek tulajdonított ellenőrző-szabályozó szerepet sejteti (noha ebből nem tudhatjuk meg, hogy miként viselkedik a szóban forgó védőnő), de erre utal az is, hogy megérkezéskor rögtön pakolni és mentegőzni kezdenek az általában amúgy is zsúfoltan élő családok. Túl azon, hogy ez egy általános reagálási mód, a szegényebb háztartásokban az interjúfelvételek eleje többnyire a családlátogatások és védőnői látogatások mintájára alakult. Ivándombon az egyik interjúalany öntudatlan szerepazonosulásában, megfelelni vágyásában egészen nyilvánvalóan megmutatkozott az intézményi szerephez társított (feltehetően saját tapasztalatokból merítkező) ellenőrző-fegyelmző funkció: a beszélgetést mindvégig kontroll alatt tartó, a családi szóvivő szerepét magára vállaló feleség megszólalásait a hivatalos meghallgatások nyelve keretezte: jellegzetesen az „el kívánom még mondani” – formulával egészítette ki az elhangzottakat.

Ha sikerült a kezdetben tulajdonított intézményi szerepet az interjú során felülírni, akkor a vendéglátás rítusai aktiválódtak. (A helyzet átértelmezését a kutatók is a siker jeleként érzékelték, miközben ez az interjú szerepeket is lazította, és a kölcsönösség felé terelte.) Míg az integráltabb vagy falusias közösségekben egészen könnyen mozdult el a formális interjúhelyzet a vendéglátás felé, addig a kizáródó terekben és főleg a pusztákon ez rendre elmaradt.

„A »kuláksor« nekem egy hihetetlenül szép élmény volt. De utána, amikor mentem a pusztai emberekhez rögtön másnap, rájöttem, hogy az a patison [amivel előző nap megkínáltak], az egy kulturális valami. Hogy én akkor azt nem értékeltem, de a »mi« kultúránkban a megvendéglés egy jó élmény.”

A reagálások hátterében a kulturális beidegződések mellett társadalmi státuszkülönbségek állhatnak: míg a birtokos paraszti múlttal rendelkező (vagy azt mintaként elfogadó) családoknak lehetőségük volt a vendéglátásra, ami presztízst adott nekik, és közel egyrangúvá tette a helyzetbeli szereplőket, addig a pusztákon ez inkább azt jelentette volna, hogy a házigazda kénytelen feltárni szegénységét, miközben a vendéglátás mintája, elvárása sem volt annyira erős. Ugyanakkor a körvonalazódó összefüggés csak a kutatásban részt vevő terepekre áll, és további adatok, tapasztalatok hiányában nem általánosítható.

A sikeresen felülírt intézményi kontextussal együtt változnak a szerepfeltételezések is, így az interjúalanyok tovább árnyalhatják a külsődleges elvárásoknak alárendelt családi homlokzatot. (Ám továbbra is a jó benyomás keltésén fognak dolgozni.) A finom szerepváltások (illetve a szerepek közeledése) mögött az az implicit feltételezés áll, hogy más típusú tudásokat is meg lehet osztani a megteremtett bizalmi légkörben. Hatványozottan igaz ez a jövedelmeket, informális megélhetési stratégiákat, családtörténetet firtató kérdésekre. A bizalom természetesen sokszor nem teljes: például a szívesen látott vendég szerepébe került kutatók alkalmi munkalehetőségeket firtató kérdésére előbb sokatmondóan összenézett a házaspár, és csak aztán válaszolt nemmel.

Éppen azokban az interjúhelyzetekben merült fel valamilyen közösségi tabu (prostituáció, drogfogyasztás, uzsora) gyanúja, amelyeket az interjúalanyok megkülönböztetett figyelemmel kísértek, és amikor az információkat csak óvatosan csepegtették. Az érzékeny kérdésekre adott válaszok kontextuális érvényességét az interjúalanyok szereptulajdonítása és helyzetértelmezése együttesen határozta meg, így az elemzés sem hagyhatja figyelmen kívül az interjúhelyzetet alakító nem verbális jelek és a kontextuális mozzanatok jelentésmódosító hatását.

A tulajdonított szerep lehet a magyarázata annak, hogy Szőlőkalja kisvárosi miliójében a fiatalabb életkorhoz társított „hatalomnélküliség” miatt esetenként könnyebben álltak szóba a kezdő kutatókkal, mint tapasztalt kollégáikkal. A kezdő kutatóhoz társított kisebb befolyás ugyanis „veszélytelenebbnek”, kockázatmentesebbnek mutatta a közreműködést a kutatásban. Az általában kedvező fogadtatású egyetemista szerep (segítségnyújtás, kisebb társadalmi távolság) mellett a generációs különbség észlelése is meghatározó volt az interjúhelyzetben, ami részben felülírta az intézményi szerepet. Egy alkalommal egy anya úgy hártotta el a kezdő kutató beszélgetésre irányuló kezdeményezését, hogy a beszélgetésre maga helyett tizennyolc éves lányát ajánlotta, mondván, „ti úgyis jobban szót értetek”. Ez jelenthette azt, hogy azért nem akart beszélgetni, mert túl kompetensnek vagy tapasztaltnak érezte magát, de úgy is, hogy a lányára osztott feladattal éppen a számára kínos elfoglaltságot jelentő interjúhelyzetből lépett ki, mert úgy gondolta, hogy a beszélgetés éppen a kompetenciahiányát, esetleg a tanulatlanságát tárná fel.

Ugyancsak a helyi beágyazottságot árnyalják azok a kényszerek, amelyeket például az elzárt települések könnyebb megközelítése miatt a falubeliektől kölcsönként biciklik fémjeleznek. A gehénpusztai terepmunka alatt a görög katolikus pap adott kölcsön a kutatóknak (egyébként idősgondozók számára fenntartott) kerékpárokat. Ez az indirekt egyházi kötődés megkönnyítette a kapcsolatfelvételt a sokszor bizalmatlan, egyedülálló, vallásos idősekkel, míg a részvétel az istentiszteleteken, más terepeken is jó „húzásnak” bizonyult

– nemcsak információk gyűjtését segítette, hanem a családok felkeresésekor is praktikus előnyökkel kecsegtetett.

Genderaspektusok

A családi interjúkat alapvetően meghatározta, hogy legtöbbször nőket találtunk otthon; a férfiak a munka miatt akár huzamosabb időre is távol maradtak otthonuktól (pl. külföldre mentek). A női kutatók érkezése és kérdezősködése általánosságban a „női ügyek” kategóriájában esett, a férfiak szívesen átadták a megszólalás lehetőségét párjuknak (akik sokszor érezhetően a „szóvivő” szerepét töltötték be a családban), és ők csak távolabbról figyelték a beszélgetést, vagy csak egy-egy megjegyzés erejéig kapcsolódtak be. Ezekben a helyzetekben a legalkalmasabb stratégia az információgyűjtésre a „vegyes” kutatói párok együttműködése volt, hiszen ez nemcsak fokozta a bevonódás esélyét, hanem a beszélgetést is dinamizálni lehetett a nemi szerepek mentén.

A többségében nőkből álló kutatócsoport számára a legnehezebbekben kontrollálható helyzeteket az egyedülálló, italozó férfiak „ostromlása” jelentette. A pusztákon egyértelműen a női mivolt¹⁰ volt domináns a kutatói pozíció érzékelésében, de eközben a férfiak idegenekkel szembeni (verbális) agressziója a kutatócsoport férfi tagját sem kímélte. Az inzultusok tehát részben a hivatlan idegenek (is) szóltak.

A nem roma származás, a társadalmi nem és a kutatónak tulajdonított pozíció egyes esetekben szinte láthatatlanná tette a kutató(nő)t, miközben kollégánk¹¹ roma férfiként rögtön át tudta keretezni az interjúhelyzetet a beavatottságot és az azonos etnikai közösséghez tartozást jelző üdvözléssel:

„...bementünk, D. »Tavesz baktalóval« köszönt, rögtön realizálódott, hogy ki cigány, ki nem cigány. Én ott álltam, egy ilyet sem tudtam kinyögni, és ettől a pillanattól kezdve a[z interjúalany] mindent elmesélt, de én bármit kérdeztem, végighallgattam, D.-re néztem, és neki válaszolt. Egy ponton túl én ott semmit nem kérdeztem, mert teljesen fölösleges volt, pedig nagyon izgalmas volt az egész interjú. Én ott levegő voltam. Én nem tudom, hogy ez mennyire az etnicitásnak szólt, mennyire a gendernek, valószínűbb, hogy inkább a gendernek, vagy mind a kettő együtt, de totálisan nullává tett ebben a situációban.”

¹⁰ A genderdimenzió konstitutív jelentőségű lehet az interjúhelyzetekben; bár a hétköznapi tapasztalat ezt valószínűsítette, Fry (2013) egy dél-afrikai interjú kutatás adatai vizsgálva nem talált egyértelmű összefüggést az interjú készítőjének neme és szubjektív fenyegetettség érzékelés között.

¹¹ *A Faces and Causes of Roma Marginalization in Local Contexts: Hungary, Romania and Serbia* nemzetközi összehasonlító kutatásban (Szalai–Zentai 2014) kezdődött együttműködésünk két roma kollégával olyan sikeresnek bizonyult, hogy 2013 nyarán velünk tartottak az OTKA-kutatás terepeire is. Elsősorban azért, hogy olyan terepeken is tapasztalatokat szerezzenek, ahol nem roma szegény családok élnek. Ezúton is köszönjük Szegedi Dezső és Rézműves Szilvia munkáját.

A kutatónak tulajdonított szerep nemcsak a személyközi viszonyokban, hanem a közösségi relációkban is konstitutív jelentőségű: egyes szomszédságokban (pl. Szőlőkalján) azt tapasztaltuk, hogy a bejutás a háztartásokba alapvetően a tulajdonított és elvárt nemi szerepek mentén dől el. Ha egyedül érkező nőként készítettünk interjút, akkor az otthon tartózkodó férfiak nem hívnak be a házba. Egy alkalommal a kerítésnél készülő interjú távollágtartó légkörén a feleség hazaérkezése változtatott, mivel jelenléte alapvetően átalakította a helyzetet, és a benne elfoglalt szerepeket is. Ez a magatartás ugyanakkor legalább annyira szólt a közösségnek (a közösség figyelő tekintetével megvalósított ellenőrzésnek), mint személy szerint a kutatónak. Az egyedül otthon talált férfiak ismétlődő hártása a női interjúkészítőkkel szemben olyan plusz információ, amit ha nem is általánosíthatunk az adott terep genderaspektusaira, mindenképpen árnyalja a közösség integráltságát és a közösségi ellenőrzés aktív vagy passzív formáit.

Kint is vagyok, bent is vagyok

A kerítésen kívüli utcai beszélgetések, bár első látásra a bejutás sikertelenségét jelzik, mégis informatívak lehetnek. Az interjú helyszíne egyfelől megmutathatja azt, hogy a kutatónak mennyire (nem) sikerült bejutnia az interjúalanyok privát szférájába: mennyire akarják azt elzárni az idegenek elől (mert talán szégyellik, vagy egyszerűen csak védik), vagy éppen mennyire akarnak vele valamit (jómódot, nyitottságot) reprezentálni. (Természetesen vannak olyan helyzetek is, ahol a szűkösség miatt egyszerűen nincs ebben a döntésben semmilyen mozgáster – legfeljebb az elutasítás.) A bizalom kiépülésének (vagy elmaradásának) fázisait is leolvashatjuk a nyilvános terek és a privát szféra közötti mozgásokból: jelzésértékű, ha valaki belemelegedve a beszélgetésbe beljebb tessékel minket, vagy az interjú időtartalmától és témájától függetlenül otthagyja a kutatókat az udvaron, ha már elkészült az ebéd.

A terepmunka nagy részét (szerencsés esetben) az otthonokban töltjük. A benti interjúfelvételekkel azonban a tagadhatatlan előnyök (nyugodt interjú körülmények, jó minőségű hangfelvételek) mellett is elszalasztunk a kutatás szempontjából fontos mozzanatokat. A sikertelen bejutási kísérletek, az „elrontottnak” érzett, befejezetlen (sokszor hangfelvétel nélküli) utcai beszélgetéstörödékekből képet kaphatunk a terepen élők hétköznapi interakcióiról, a találkozások gyakoriságáról, a szomszédolásokról és az utcán zajló mozgásokról. Ekkor megfigyelhető, hogy ki kit szólít meg, milyen reakciókat vált ki a közösség tagjaitól az, hogy meglátnak valakit a kutatókkal beszélgetni, ki kihez megy kölcsönkérni, mit játszanak a gyerekek.

A beszélgetésekhez esetenként mások is csatlakozhatnak, ami egyfelől megnehezítheti az érzékeny adatokra, véleményekre történő rákérdezést, másfelől sajátos (csoport-) dinamikát adhat a beszélgetéseknek.

Az interjúk többségét eleve családi vagy csoportos interjúként vettük fel, mert az előzetes tapasztalatok azt mutatták, hogy a felkeresett háztartások többségében nehéz klasszi-

kus kétszemélyes interjúhelyzetet kialakítani¹² és fenntartani egyrészt a lakáskörülmények (zsúfoltság, nagy család, helyszűke), másrészt a kulturális különbségek (a szóbeliségre jellemző versengő hangneme és a gyors pihenés) miatt.

A hétköznapi, utcai helyzetekben az is megfigyelhetővé vált, amit és ahogyan a helyiek tesznek – nem csak az, amit mondanak (Goffman 2013). Egy hosszú utcai beszélgetés alatt volt időnk és alkalmunk megfigyelni, hogy miközben egy magát nyíltan rasszistának valló interjúalany mindenféle feszélyezettség nélkül hangosan taglalja romaellenességét az utcán, a többségében roma származású szomszédság szívélyesen üdvözi őt, viccelődve ugratja, és szemmel láthatóan nem törődik az elhangzottakkal. A tettek és a cselekvésekben megnyilvánuló viszonyok tehát mást fejeztek ki, mint az interjúalany saját narratívája. Ugyancsak informatív volt az a helyzet, amikor egy Angliából éppen hazaérkezett családdal elegyedtünk szóba. A nagyszülőkre várva inkább a gyerekekkel sikerült beszélgetni. Miközben a fiatal lányok szívesen csacsogtak nemcsak a kutatókkal, hanem rég nem látott szomszédjaikkal is, addig a nagyszülők visszaérkezése után sem jutottunk beljebb. Sőt, a nagymama behívta a velünk beszélgető nagyapát a házba, ahol rövid egyeztetés után kiderült, hogy nem akarnak beszélgetni. Az epizód nemcsak a család közösségi beágyazottságát villantotta fel, hanem a családi döntéshozatal formáján keresztül a migráns lét (feltehetően a legalitás peremén billegő) aspektusait is.

Ez a helyzet alkalmat adott arra, hogy a kutatónak tulajdonított szerepre a közösség szemével is reflektálni tudjunk. Ebben a szituációban a kutatói pozíció a spontán összeverődött (roma) szomszédság szemében elsősorban az etnicitás szemüvegén keresztül értelmeződött. A két fiatal nem roma nő nem tűnt túl komolyan vehető szereplőnek a szemükben, amit csak megerősített, hogy fiatal lányokkal elegyedtünk szóba. Néhányan már adtak interjút, mások (köztük a fent említett nagyapa) inkább kíváncsiak voltak. Miközben az utcabeliek egymást ugratták, a kutatóknak is kijutott ebből. A szomszédság részéről kifejeződő „szereptesztelés” tétjének utólag azt látjuk, hogy a „kutatókat” rájőjjenek: mennyire komolyak a szándékaink és az előítéleteink. A frissen hazaérkező nagyapa arra a kérdésünkre, hogy mit csináltak Angliában, azt válaszolta, hogy „seftelni, lopni, gyilkolni, rabolni” mentek. Azaz felkínált egy sztereotíp többségi narratívát, aminek elutasítása volt az interjúhelyzet kiépítésének előfeltétele. (Ez azonban mégsem jött létre a nagymama elutasítása miatt.) A szomszédság azonban ezután sem hagyta abba a próbát: azt „játszották”, hogy felcsattanó, agresszív felütésekkel hangoskodnak, már-már verekedésbe hajló szóváltást imitálnak. Eközben ők is kikacsintottak a helyzetből, hiszen egymást figyelmeztették: „*Ne cigányozz már itt.*” Felkínálták tehát a balhész cigány utcának megfelelő többségi sztereotípiát, ami várakozásaik szerint zavarba hozta vagy elijesztette volna az idegeneket.

A helyzetre adott reakciók után sem tűnt el az etnicitás a kutatóknak tulajdonított szerepből, bár a részleges elfogadás a jelek szerint megtörtént. Amikor ugyanis a helyzetből kilépve becsöngettünk az egyik közeli házba, korábbi beszélgetőtársaink arra figyelmeztettek, hogy ott nem romák laknak, azaz nem érdemes őket felkeresnünk. Az összeverődött szomszédság tehát a kutatást összefüggésbe hozta az etnicitással, mivel ezt könnyedén társítani tudták a hétköznapi tudásukkal és a (róluk) alkotott sztereotípiával, miszerint ez egy „cigány utca.” A jó szándékú figyelmeztetés egyúttal azt is jelentette, hogy a kutatói pozíció értelmezésébe a kisugárzó stigmatizáció (courtesy stigma) is beszüremkedett (Goffman 1963), hiszen a kutatás célját a szereptesztelés után kizárólag a romák felkeresésével kötötték össze. Más terepeken viszont a nem roma lakosságot bosszantotta az a felismerni vélt összefüggés, hogy a kutatók számára „csak a romák érdekesek”. Ez a téves helyzetértékelés néha nagyon is érdekelttette őket abban, hogy megfogalmazzák a véleményüket, és részt vegyenek a kutatásban.

¹² Arra Goffman (2013) is felhívja a figyelmet, hogy ha a beszélgetésbe egyszerre többeket is bevonunk, akkor csökken a mellébeszélés és a félrevezetés esélye, hiszen az interjúalanyok egymás válszait is „ellenőrzik”.

tettek, hogy ott nem romák laknak, azaz nem érdemes őket felkeresnünk. Az összeverődött szomszédság tehát a kutatást összefüggésbe hozta az etnicitással, mivel ezt könnyedén társítani tudták a hétköznapi tudásukkal és a (róluk) alkotott sztereotípiával, miszerint ez egy „cigány utca.” A jó szándékú figyelmeztetés egyúttal azt is jelentette, hogy a kutatói pozíció értelmezésébe a kisugárzó stigmatizáció (courtesy stigma) is beszüremkedett (Goffman 1963), hiszen a kutatás célját a szereptesztelés után kizárólag a romák felkeresésével kötötték össze. Más terepeken viszont a nem roma lakosságot bosszantotta az a felismerni vélt összefüggés, hogy a kutatók számára „csak a romák érdekesek”. Ez a téves helyzetértékelés néha nagyon is érdekelttette őket abban, hogy megfogalmazzák a véleményüket, és részt vegyenek a kutatásban.

Értelem és érzelem

Miként a fenti helyzet is mutatja, a gyakorlatban a távolságtartás és a bevonódás, az érzelmi és a kognitív empátia egyszerre van jelen a terepmunkában, mintegy „kiugrásként” és „beugrásként” az adott kontextusba. Jóllehet a kutatói távolságtartás vagy a bevonódás előzetes döntéstől függőnek látszik, a tapasztalatok fényében inkább a terepen kiépíthető viszonyrendszerek és attitűdök két pólusaként értelmezhető. Sokszor nehéz megtalálni az egyensúlyt vagy az ideális szerepet egy-egy helyzetben, különösen a nehezen megközelíthető vagy stigmatizált csoportok vizsgálatakor (Fleetwood 2009). Az ecuadori börtönökben drogfutárok körében végzett terepmunkájára adott reflexióban Fleetwood azt a következtetést vont le, hogy a nehéz kutatási terepeken és a kutatót érzelmileg igénybe vevő helyzetekben a bevonódás, a kölcsönös megnyílás és a reciprocitás nagyon nehezen fenntartható. A kutatás kezdetén vallott elveit átgondolva arra jutott, hogy a kutató távolságtartásának is megvan a létjogosultsága.

A terepmunka során megeshet, hogy egy-egy helyzetben nem az előre eltervezett módon reagálunk, és az élmény az adott helyzetben vagy utólag tartósan meghatározza a kutató érzelmeit. Még a távolságtartó, adott esetben a pszichoterápiát modellező, a kutató semlegességet előíró interjúhelyzetek sem mentesek érzelmeiktől, bár ebben a keretben az interjú készítőjének szerepe inkább a freudi ruhafogas-hasonlaltal írható le: „nem kell megijedni, ha az eközben felszínre törő indulatok a kérdezőre hárulnak” (Solt 1998: 30). A terepmunka érzelmi vetületeit boncolgató írások három tipikus érzelmi reakciót azonosítanak: a kiborulást, a dühöt és a túlzott empátiát (Hubbard–Backett–Milburn–Kemmer 2001). Az elhibázott helyzetek mellett a megélt érzelmeknek komoly interpretatív-heurisztikus funkciója lehet. A reflexió nemcsak a kutatásról vallott etikai nézeteket alakítja, hanem a személyes és szakmai identitást is. Az érzelmek (utólagos) regisztrálása adatelemzéskor sajátos szempontokat vethet fel, de a terepi érzelmek adatként is használhatók (uo.).

Kutatásunkban a szegénység és a kizáródás megélésére, valamint az interjú felkérésre adott érzelmi reakciók átvilágítása megmutatja, hogy a terepen való mozgást és adatszerzést mennyire befolyásolják a kutató által megélt érzelmek, mindenekelőtt a segítséget várók frusztráltsága és a beszélgetéseket övező kilátástalanság. Ezekben az ese-

tekben megtörtént, hogy a „kívülálló kutató” az interjú végeztével „véletlenül” otthagya szendvicseit az éhes gyerekeknek, vagy megpróbálta felhívni valamilyen lehetőségre vagy veszélyre az interjúalanyok figyelmét. A kutatói és a segítői szerepek közötti feszültségek erőteljesen alakították azokat az interjúhelyzeteket, ahová roma kutatótársainkkal együtt érkeztünk. Számukra ugyanis a találkozás nem pusztán a másik megismerésének vagy megértésének lehetőségét jelentette, hanem a beavatkozás, a változtatás közegét is. Az, hogy sikeres és mások iránt felelősséget érző romaként látogattak meg szegénységben élő családokat, felülírta az interjú szerepeiket, és megváltoztatta számukra a találkozás értelmét. A szerepek megváltozását gyakorlatilag elkerülhetetlenné tette, hogy a jelenlétüknek önmagában is példaadó hatása volt. Ennek nyíltan hangot is adtak: igyekeztek meggyőzni a családokat arról, hogy a szegénységből való kilépés kulcsa az oktatásban van.

Az érzelmek reflektálása a kutatói pozíció mélyebb megértésében is fogódzót nyújthat. A terepmunka egyik kevésbé tematizált érzelme a visszautasítástól való félelem, a közösség elzárkózása. Mindez természetesen teljesen másként vetődik fel egy hosszabb terepmunka alatt, mint egy rövidebb kiszállásnál, ahol a terepmunka sikerességét a rögzített interjúk száma féjeljezi. Ezekben a helyzetekben egészen kevés idő jut arra, hogy az interjúalanyt „megszelídítsük” (Solt 1998: 35). Ugyanakkor a klasszikus terepmunkákban is általában jól azonosítható a hosszabb ignorált jelenlét utáni katartikus pont, amikor a közösség befogadja kutatót. [Gondoljunk például Geertz (1994) „híres” menekülésére Balin egy illegális kakasviadalról]. A hosszabb terepi jelenlét lehetőséget ad arra, hogy a kutató fokozatosan alakítsa a róla kialakult képet – bár a hosszabb időtáv nem feltétlenül jelenti azt, hogy mindegyikkel sikerült bizalmat kiépíteni, mivel egyesek bizalmának megszerzése együtt járhat mások bizalmának elvesztésével (Feischmidt 2007). Egy rövidebb terepmunka alatt azonban a háztartásokba való bejutás lehetősége a felvezető mondatokon, a pillanatnyi benyomásokon és a rövid dialóguson áll vagy bukik. Voltaképpen a kutatói szerep értelmessé tételén és a kutatónak tulajdonított szerepen dől el.¹³

A különböző érdekek között lavírozó kutató szempontjából nem meglepő tehát, ha egy sikertelen próbálkozásokkal teli kutatási nap a terepnaplóba „mélypontként” kerül be. A bejutással kapcsolatos félelmek tovább árnyalhatják az adatelemzést és a terepmunka eredményeinek értelmezését.

Bille és Steinfeldt (2013) egy fenomenológiai tanulmányukban a kutatói pozíciót kísérő ügyetlenség (*awkwardness*) érzését vizsgálva arra jutnak, hogy az alapvető része a megismerésnek. A kínosság érzése egyfelől megvilágítja a kvalitatív kutatások „eredeti” célját, azaz a távoli, kulturálisan „egzotikus” (vagy éppen közeli, de kulturálisan más) világok megismerését. Ezek magától értetődően a kutató komfortzónáján kívül helyezkednek el, mivel ismeretlen helyzetekkel szembesítik, kognitíve és érzelmileg is próbára teszik, és arra kény-

¹³ Ugyanakkor az egyszeri találkozás kvázi anonimitásának is megvannak a maga előnyei, mivel ebben az interjúalanyok nem kell azzal foglalkozniuk, hogy nap mint nap találkoznia kell azzal az idegen kutatóval, akit talán meggondolatlanul a bizalmába fogadott, és aki talán visszaél ezzel. Az egyszeri mélyinterjú felvételeknek megvan az az előnye, hogy a személyes információkat, esetleg titkokkal terhelt történetet a kutató magával viszi.

szerítik, hogy kilépjen a bevett és hétköznapi elfogadott kommunikációs gyakorlatból¹⁴ (uo.). Leginkább azonban olyan helyzetekben érezték magukat a kutatók ügyetlennek, ahol megsértették mások privát szférájának határait. Miközben ez a kutatás szempontjából elengedhetetlenül fontosnak látszott, a hétköznapi etikai elvárásai és laikus kommunikációs kompetenciák inkább a kivonulást, a helyzetek felfüggesztését követelték volna meg. Az ügyetlenség és a kínos érzések végső soron ennek a feszültségteli állapotnak a kognitív és testi leképeződései voltak (uo.).

Kutatásunkban a bizonytalanságot a felkeresett porták elkerítetlensége, esetleges leromlottága is növelheti, hiszen a világos lehatárolás hiányában az sem tudható, hogy mikor merészkedünk be a felkeresett háztartások privát szférájába: a kapu, a kerítés, a tornác vagy a küszöb átlépésével. (Nem kevésbé félelemkeltő, hogy ilyen kétes helyzetek „világossá tételét” esetenként vadul csaholó kutyák vállalják magukra.) A bejutás azonban váratlan, kínosnak ígérkező pillanatok feloldásával is megoldódhat: a kutató ügyetlenkedése a riglivel nemcsak pillanatnyi nevetést, szóváltást jelent, hanem már rögtön a bejutásnál dinamizálja a szerepeket (segítő-kliens, „tudós”-„tudatlan”).

A bejutást övező kétségek sora és a fokozott feszültség tehát abból is adódik, hogy egy nagy lépéssel kell eljutni ahhoz az emberileg összetett szituációhoz, amelyre általában csak hosszabb ismeretség és a bizalom megszerzése után kerül sor (pl. meghívás az otthonokba, érzékeny adatok, esetleg titkok stb. megosztása), miközben a kutató egy hétköznapi kommunikációs kompetenciától idegen, alapvetően mesterségesen kialakított interjúhelyzetet igyekszik kialakítani a közösség tagjaival.

A szereptulajdonítások interpretálása, valamint a terepmunka menetének reflektálása tehát olyan kérdések megválaszolásában is segíthetnek, mint a kutatási terepek szociális integráltsága és társadalmi kirekesztettsége. Esetünkben a kutatott puszták minden esetben zártabbak voltak, és más módszertani fogásokat követeltek meg, mint a „falusiasabb” közösségek.

A városias településeken vagy városi szegregátumokban a viszonylagos személytelenség és a szerepluralizmus megkönnyítette a terepen való mozgást, azonban minél zártabbak és minél kirekesztettebbek voltak az egyes szegregátumok, annál nehezebb volt a kutatói pozíció értelmessé tétele ellenére is bejutni a háztartásokba. A nehéz mozgást a terepen ugyanúgy okozhatta a telep gettójellege vagy a kifelé mutató kapcsolatok hiánya, mint a társadalmi kizáródással együtt fokozódó reménytelenség és bizalmatlanság. Ezek a komplex élethelyzetek a terepi élményeinkben sűrítve csapódtak le. A terepmunka „léggöre” és sajátos kihívásai, a helyi diskurzusok vonásai mind összefüggésben állnak a kutatott helyek társadalmi integráltságával, a közöttük lévő kapcsolat azonban nem egyértelmű: a pusztaiak elutasítása mögött egy kifelé zárt, de belülről atomizált szomszédságot találtunk, míg az integráltabb szomszédságok még a társadalmi leszakadás árnyéká-

¹⁴ Goffman ugyancsak kiemeli, hogy a terepmunka során szakítani kell a bevett, hétköznapi kommunikációs gyakorlattal, ami természetesen feszültségekkel teli helyzetekhez vezet: „Teljesen meg kell változtatni azt a módot, ahogyan a társas kapcsolatból adódó szorongások és feszültségek kezeléséhez viszonyul az ember. Egy ilyen dolog például, hogy bármilyen közeledési kísérletre nyitottnak kell lenni. Nem lehet viszont leragadni az első ajánlatnál” (Goffman 2013: 56).

ban is nagyobb erőforrásnak bizonyultak, mint a teljesen felbomlott, erőteljesen kizáródó terepek.

A városi szegregátumok vizsgálatalakor a kifelé mutató kapcsolatok minősége és a kutatói jelenlétre adott reakciók voltak leginkább informatívak. Kérdés ugyanis, hogy az elutasítások hátterében a kutatói pozíció eredendő értelmetlensége áll, vagy bár a kutató szerepét el tudják képzelni az ott lakók, de a bizalmatlanság vagy a kiábrándultság miatt nehezen állnak szóba vele. Nem meglepő módon általában ott volt könnyebb kapcsolatokat kiépíteni, ahol a közösségek, szomszédságok jobban működtek – nagyjából függetlenül attól, hogy lakóiknak mennyi ismeretük volt a tudományos kutatás mibenlétéről. A falusias jellegű szomszédságokban akkor is szóba álltak az idegen kutatókkal, ha nem voltak teljesen tisztában a jövetelük céljával: erre utal az, hogy vendégként fogadtak minket.

Az elutasítások mögött meghúzódó érvek és érzelmek rekonstruálása, azaz a helyzetek és a szerepek átvilágítása rejtett tartalékai voltak a terepmunka értelmezésének. A terepi élmények rekonstruálása, a terepek nehezen megfogható „légkörének” különbségein túl arra is rámutatott, hogy a kollektív terepnaplóírások és a kutatást lezáró csoportos interjú valamiféle szakmai és érzelmi szupervíziót is jelentettek. A terepen pedig megteremtették azt a saját kulturális-szakmai teret, ahová a terepről vissza lehetett húzódní.¹⁵ A terepi élmények voltaképpen már az elmesélésük előtt hatottak ránk, de a megosztásuk aktívan alakította a terepről szőtt (meta)narratívánkat, anélkül hogy ez feltétlenül tudatosodott volna bennünk: „összeadódtak az élmények, (...) abból fejlődött napról napra a terep, ahogy elmeséltük egymásnak.”

¹⁵ Goffman (2013) éppen azt tanácsolja, hogy a hosszabb terepmunkára egyedül érkezzünk, mert így nem lesz a közelünkben olya kulturálisan otthonos háttér, ahová visszavonulhatunk, és ami visszavethet a terepre történő beilleszkedésünkben.

VÁRADI MONIKA MÁRIA

A TÚLÉLÉS ÉS A TÁRSADALMI BETAGOLÓDÁS KÖZÖTT: SZEGÉNYSÉG, KIREKESZTETTSÉG ÉS KAPCSOLATRENDSZEREK

Tanulmányomban azt a problémakört igyekszem körbejárni, hogy a kutatási terepeinken élő roma és nem roma szegény embereket, családokat milyen kapcsolatok, viszonyok fűzik egymáshoz és az őket körülvevő világhoz, hogy kapcsolataik jellege, sűrűsége, minősége mennyiben járul hozzá szegénységük újratermelődéséhez, mélyüléséhez, illetve mennyiben és milyen módon segíti őket a szegénységből való kilábalásban. Az egyes családokra, közösségekre jellemző kapcsolatok mintázatai szoros és jószerivel kibogozhatatlan oksági összefüggést mutatnak a családok szerkezetével és nagyságával, a jellemző megélhetési, túlélési stratégiákkal, és ettől elválaszthatatlanul az egyes generációk mobilitási aspirációival és integrációs törekvéseivel. A szegénységben élők saját családon és közösségen belüli, valamint azokon túlmutató kapcsolatai egyúttal az országos és lokális gazdasági, társadalmi és politikai struktúrák és folyamatok lenyomataiként is értelmezhetők. Ezek a struktúrák és folyamatok messzemenően meghatározzák és szabályozzák azt, hogy a roma és nem roma szegények milyen kapcsolatokat építhetnek ki a társadalom nem szegény/nem roma tagjaival, csoportjaival, és a szegény családok életét, mobilitási és integrációs aspirációt és lehetőségeit közvetlenül vagy közvetve befolyásoló intézményekkel.

Fogalmi, szemléleti keretek

A szegénység sokarcú és összetett jelenség, nem szűkíthető le a jövedelmek, a pénz hiányára. A társadalmi kirekesztésről írott alapvető munkájában Amartya Sen a szegénységet a lehetőségektől való megfosztottságként értelmezi, s e megközelítés a hangsúlyt a társadalmi viszonyokból, társas kapcsolatokból való kirekesztettség helyezi, ami önmagában is további kirekesztés és megfosztottság forrása lehet (Sen 2003–2004). A szegénység és kirekesztettség fogalmának tartalmi rokonsága mellett utóbbi használatának előnye, hogy nem csupán az anyagi forrásoktól való megfosztottságra, hanem egyéb forrásokból, intézményekből, jogokból, cselekvési lehetőségekből való kirekesztettség, másként fogalmazva a társadalmi integráció vagy befogadás hiányára is utal (Ferge 2002, Szalai 2002). Alapvető konszenzus mutatkozik ugyanakkor abban, hogy a munkanélküliség a társadalmi kirekesztés kialakulásának és fennmaradásának alapvető oka, amely olyan nem jövedelmi típusú veszteségek forrása is, mint például a munkakészségek elvesztése, pszichikai ár-